

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА
ГЕОГРАФІЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
КАФЕДРА ГЕОГРАФІЇ УКРАЇНИ

На правах рукопису

УДК 37:502.1

**ВИКОРИСТАННЯ ПРИРОДНИЧИХ ЕКСКУРСІЙ ДЛЯ ФОРМУВАННЯ
ЕКОЛОГІЧНОЇ СВІДОМОСТІ УЧНІВ**

Галузь знань **01 – Освіта/Педагогіка**
Спеціальність **014.07 – Середня освіта (Географія)**
Освітня програма **Географія**

Кваліфікаційна робота бакалавра
студентки 4 курсу
освітнього рівня бакалавр

Гензійської Владислави Олександрівни

Науковий керівник:
Олішевська Юлія Анатоліївна
кандидат географічних наук,
доцент кафедри географії України

КИЇВ – 2025

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ФОРМУВАННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ СВІДОМОСТІ УЧНІВ	5
1.1. Поняття та структура екологічної свідомості	5
1.2. Роль освіти у формуванні екологічної свідомості та культури школярів	8
1.3. Значення екскурсій у формуванні екологічної свідомості учнів.....	12
РОЗДІЛ 2. ОРГАНІЗАЦІЯ ПРИРОДНИЧИХ ЕКСКУРСІЙ ТА ЇХ РОЛЬ У НАВЧАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ	16
2.1. Види природничих екскурсій.....	16
2.2. Особливості організації та проведення природничих екскурсій у ЗЗСО	20
2.3. Аналіз досвіду використання природничих екскурсій для формування екологічної свідомості учнів.....	26
РОЗДІЛ 3. РОЗРОБКА ПРИРОДНИЧОЇ ЕКСКУРСІЇ ДЛЯ УЧНІВ ЗЗСО	29
3.1. Розробка природничої екскурсії для учнів ЗЗСО	29
3.2. Методичне забезпечення та інтерактивні елементи екскурсії	34
ВИСНОВКИ	40
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ ТА ДЖЕРЕЛ	42
ДОДАТКИ	46

ВСТУП

У сучасних умовах глобальних екологічних проблем - забруднення атмосфери, водних ресурсів, деградації ґрунтів, зміни клімату та зменшення біорізноманіття - особливої ваги набуває питання екологічної свідомості молодого покоління. У зв'язку з цим важливого значення набуває екологічне виховання учнів у системі загальної середньої освіти, адже саме в шкільному віці формується ціннісне ставлення до природи, закладаються основи екологічної культури.

Одним із найбільш ефективних засобів екологічного виховання є природничі екскурсії. Вони дають змогу поєднати навчання з пізнанням навколишнього середовища, забезпечити активне включення учнів у дослідницьку та природоохоронну діяльність. Через безпосередній контакт із природними об'єктами екскурсія формує у школярів емоційне ставлення до природи, розвиває екологічне мислення, спостережливість, аналітичні здібності, відповідальність за стан довкілля. Усе це зумовлює актуальність даного дослідження.

Мета дослідження - проаналізувати значення природничих екскурсій у формуванні екологічної свідомості учнів ЗЗСО та розробити методичні рекомендації щодо їх ефективної організації та використання в освітньому процесі.

Для досягнення поставленої мети були визначені такі завдання дослідження:

1. З'ясувати зміст поняття «екологічна свідомість» та розкрити її структуру
2. Проаналізувати роль природничих екскурсій у розвитку екологічної культури та екологічної свідомості школярів
3. Проаналізувати структуру екологічної свідомості
4. Розглянути види природничих екскурсій та їх особливості
5. Проаналізувати досвід використання природничих екскурсій у навчальному процесі

6. Узагальнити вітчизняний досвід використання природничих екскурсій у школі.
7. Розробити і запропонувати методичну модель екскурсії, спрямованої на формування екологічної свідомості учнів.

Об'єктом дослідження є процес формування екологічної свідомості учнів у закладах загальної середньої освіти. Предметом дослідження є організаційно-методичні особливості проведення природничих екскурсій як засобу формування екологічної свідомості школярів.

Методологічною основою дослідження стали загальнонаукові методи (аналіз, узагальнення, синтез, класифікація), педагогічні методи (спостереження, анкетування, опитування, педагогічний експеримент), а також методи візуалізації та моделювання навчального процесу. Теоретичне підґрунтя дослідження становлять праці вітчизняних і зарубіжних учених у галузі педагогіки, географічної освіти та екологічного виховання, а зокрема: В. Йогансена, М. Крушніцького, Є. Копильця, Т. Кучер та ін.

Структура кваліфікаційної роботи. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел (28 позицій) та 2 додатків. Загальний обсяг роботи - 48 сторінок. Роботу проілюстровано 5 рисунками та 6 таблицями.

У першому розділі розкрито теоретичні засади формування екологічної свідомості, роль освіти та природничих екскурсій у цьому процесі. У другому розділі охарактеризовано види природничих екскурсій, особливості їх організації у ЗЗСО, проаналізовано педагогічний досвід їх застосування. У третьому розділі представлено авторську розробку природничої екскурсії для учнів, методичне забезпечення та оцінку її ефективності в освітньому процесі.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ФОРМУВАННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ СВІДОМОСТІ УЧНІВ

1.1. Поняття та структура екологічної свідомості

Сучасний світ стикається з численними екологічними викликами, що вимагають не лише технологічних рішень, а й глибоких змін у свідомості людей. Екологічна свідомість є одним важливих аспектів формування відповідального ставлення до природи, що, у свою чергу, забезпечує сталий розвиток суспільства. Формування екологічної свідомості має починатися ще в дитячому віці, оскільки саме в цей період закладаються основи екологічної культури, екологічної відповідальності та усвідомлення взаємозв'язку між людиною і природою.

Проблема формування екологічної свідомості школярів привертала увагу багатьох науковців, серед яких як педагоги, так і географи-методисти. Ще К. Ушинський наголошував на важливості екологічного виховання для розвитку логічного мислення, пам'яті та уяви учнів. Т. Кучер визначав екологічну культуру як систему наукових знань про взаємодію людини, суспільства та природи, що формує відповідальність за довкілля як загальнолюдську та національну цінність, а також готовність до природоохоронної діяльності.

На сьогодні накопичено значний обсяг матеріалу з екологічної освіти та виховання. У своїх дослідженнях М. Крушніцький розробив та обґрунтував заходи щодо вдосконалення змісту шкільних курсів географії, зокрема через екологізацію навчального процесу та використання ефективних методів викладання. У працях відомих методистів-географів, таких як І. Душина, В. Корнєєв, Є. Копилець, Л. Круглик та інших, розглядаються аспекти формування екологічних знань учнів.

В. Йоганзен досліджував питання підготовки вчителів до екологічної освіти та особливості розвитку екологічних знань у школярів сільської місцевості. І. Матрусов акцентував увагу на засвоєнні природоохоронних знань і вмінь учнів як у рамках навчальних дисциплін, так і в позакласній та позашкільній діяльності.

Ю. Тонка підкреслює, що шкільний курс географії є унікальним предметом, де екологічні проблеми розглядаються на глобальному, регіональному та

локальному рівнях з використанням краєзнавчого підходу. Крім того, географія містить оцінювальний компонент, що є важливим для формування екологічної свідомості школярів. Таким чином, екологічна освіта нерозривно пов'язана з викладанням географії, яка відіграє ключову роль у вихованні відповідального ставлення людини до природи, суспільства та світу в цілому [1.с. 104-107].

Екологічна свідомість - це одна з форм суспільної свідомості, що відображає систему поглядів, знань, переконань, цінностей та установок, які визначають ставлення людини до природи та навколишнього середовища. Вона формується під впливом соціокультурних, економічних та науково-технічних факторів і є важливим чинником сталого розвитку суспільства.

Термін «екологічна свідомість» з'явився в другій половині ХХ століття внаслідок усвідомлення глобальних екологічних проблем, таких як забруднення довкілля, виснаження природних ресурсів, зміна клімату та втрата біорізноманіття. Відповідно, науковці почали активно досліджувати цей феномен з метою розробки механізмів формування відповідального ставлення людини до природи [2. с. 6].

Структура екологічної свідомості є багаторівневою та включає кілька ключових компонентів, вони представлені на рис.1.1.

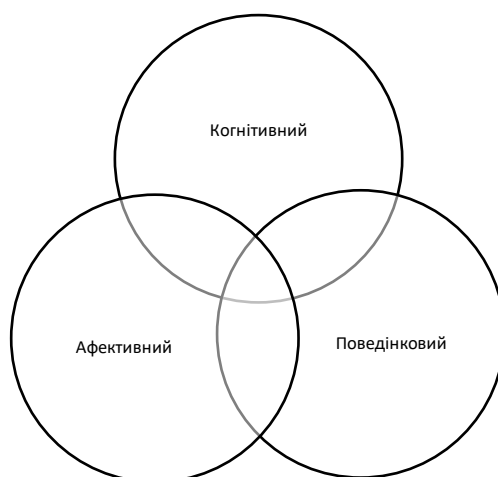

Рис. 1.1 Елементи екологічної свідомості [2, с. 7].

Сукупність теоретичних і практичних знань буде становити найвищий ступінь розвитку когнітивного компоненту, що впливатиме і на рівень екологічної свідомості загалом. Емоційний елемент формують персональні, суб'єктивні оцінки

індивіда, його власне бачення на систему «людина – довкілля». Поведінковий елемент включає готовність до індивідуальних дій та установки на підтримку (чи не підтримку) суспільних пропозицій. Індивідуальні дії (участь у екоорганізаціях тощо) будуть говорити про вищий рівень екологічної свідомості [2, с. 8].

Детальніше представлено в таблиці 1.1.

Таблиця 1.1.

Структура екологічної свідомості

Елементи		
Когнітивний	Емоційний	Поведінковий
Знання (теоретичні та отримані з власного досвіду)	Суб'єктивне ставлення людини до довкілля (емоції, оціночне ставлення)	Готовність до дій: індивідуальних дій, до підтримки проєкологічних пропозицій

Сформовано автором на основі джерела [2]

У реальному житті нерідко можна спостерігати ситуації, коли людина, маючи певний обсяг екологічних знань і виявляючи зацікавлення проблемами охорони природи, все ж чинить дії, що шкодять довкіллю. Це пояснюється тим, що поведінка людини визначається не лише її свідомістю, а й низкою інших чинників, зокрема особистими потребами. Навіть володіючи екологічною обізнаністю, індивід під впливом конкретних життєвих обставин може ухвалювати рішення, які не є проєкологічними. Одним із найвагоміших факторів, що впливає на рівень екологічної свідомості та стиль поведінки, є домінуюча в суспільстві система цінностей, у якій формується особистість.

Так, до проголошення Незалежності України державна політика переважно орієнтувалася на інтенсивне економічне зростання, що супроводжувалося безконтрольною експлуатацією природних ресурсів і нехтуванням екологічними наслідками. При цьому навіть органи влади часто підтримували або ігнорували діяльність, яка негативно впливала на довкілля. У таких умовах поступово сформувався тип свідомості, згідно з яким природа сприймалася як безмежне

джерело ресурсів, а економічні пріоритети - як вищі за екологічні. Це сприяло закріпленню у свідомості людей установки, що довкілля є чимось другорядним і не потребує особливої уваги.

Такі уявлення закладали основу антропоцентричної моделі екосвідомості, згідно з якою людина розглядається як вища сила, що має повне право користуватися природою на власний розсуд, не задумуючись про довгострокові наслідки. Отже, саме система цінностей, у якій соціалізується людина, безпосередньо впливає на формування її екологічної свідомості - її характер, глибину та спрямованість [2, с. 9].

Наразі, нам доводиться стикатися з багатьма екологічними викликами, і рівень екологічної свідомості населення стає визначальним фактором у боротьбі з глобальними проблемами. Сталий розвиток передбачає баланс між економічним зростанням, соціальним благополуччям та збереженням навколишнього середовища. Розвинена екологічна свідомість сприяє прийняттю рішень на особистісному, корпоративному та державному рівнях, які враховують екологічні аспекти.

1.2. Роль освіти у формуванні екологічної свідомості та культури школярів

Сучасний світ все більше інтегрує принцип екологічної відповідальності в усі сфери людської діяльності, зокрема й в освітній процес. Це сприяє екологізації всіх аспектів суспільного життя – науки, економіки, культури, виробництва та освіти. Останні десятиліття міжнародна спільнота приділяє значну увагу формуванню екологічної свідомості та культури, підвищенню рівня інформованості населення про стан довкілля як на глобальному рівні, так і в межах окремих регіонів. Люди мають можливість ознайомитися з ефективними підходами до вирішення екологічних проблем та стратегіями збереження біосфери й цивілізації.

Більшість країн світу визнає необхідність вдосконалення екологічної освіти та розширення екологічного виховання. У міжнародних програмах, зокрема в документах Конференції ООН «Природне середовище і розвиток» (Ріо-де-Жанейро, 1992), ЮНЕП («Перспективи навколишнього середовища до 2000 року і надалі», 1987) та доповіді Брутландської комісії «Наше спільне майбутнє» (1987), підготовка фахівців-екологів і підвищення екологічної обізнаності громадян визначені як ключові умови для сталого розвитку всіх країн.

Сьогодні і вчені, і практикуючі педагоги, і суспільство загалом розуміють важливість оновлення екологічної освіти відповідно до сучасних наукових підходів. Людина, яка володіє екологічними знаннями, здатна приймати відповідальні рішення щодо охорони природи, усвідомлюючи нерозривний зв'язок між суспільством і довкіллям. Екологічна грамотність формує бережливе ставлення до природних ресурсів і сприяє пошуку оптимальних шляхів гармонійного співіснування людства з природою [3, с. 1-2].

Тож освіта займає важливе місце у вихованні екологічно відповідальних громадян, здатних усвідомлювати глобальні екологічні проблеми, розуміти їх причини та наслідки, а також приймати екологічно обґрунтовані рішення у повсякденному житті.

Екологічна культура, як і культура загалом, формується під впливом багатьох чинників, одним із ключових серед яких є екологічна освіта. Її роль у становленні екологічної свідомості неможливо переоцінити. Відомий італійський еколог А. Траверсо зазначав: «У міру того, як наше розуміння взаємовідносин діяльності людини і проблем навколишнього середовища поглиблюється, основні принципи освіти в галузі оточуючого середовища, якщо вони правильно вироблені, можуть цілком стати тим ядром, навколо якого формуватиметься майбутня стратегія суспільної освіти, вона сформує громадян світу з новим світоглядом, з новими настроями, які більше відповідатимуть потребам людства і природи» [4, с. 163].

Основною метою екологічної освіти є формування екологічної культури окремих осіб і суспільства в цілому, формування навичок, фундаментальних екологічних знань, екологічного мислення і свідомості, що ґрунтуються на ставленні до природи як універсальної, унікальної цінності.

Головні завдання екологічної освіти:

- формування екологічної культури усіх верств населення;
- підготовка фахівців-екологів для всіх галузей народного господарства;
- вдосконалення, узгодження і стандартизація термінології в галузі екологічних знань.

В основу екологічної освіти покладено принципи гуманізму, науковості, неперервності, наскрізності та систематичності. Екологічна освіта є сукупністю таких компонентів: екологічні знання, екологічне мислення, екологічний світогляд, екологічна етика, екологічна культура. Кожному з цих компонентів відповідає певний рівень екологічної зрілості: від елементарних екологічних знань, уявлень дошкільного рівня до їх глибокого усвідомлення і практичної реалізації на вищих рівнях [5, с. 312-313].

Сьогодні в різних частинах світу спостерігається суттєва різниця в рівні екологічного виховання, свідомості та культури. Ці показники значною мірою визначаються особливостями політичних режимів, рівнем політичної культури, а також підходами державного управління як у сфері екології, так і в освітньому процесі. Українська система освіти нині перебуває в процесі реформування, розвитку та модернізації, відображаючи загальні трансформаційні зміни в суспільстві [4, с. 163].

Важливим аспектом формування екологічної свідомості є використання інноваційних методів навчання, зокрема інтерактивних технологій, міждисциплінарного підходу та проблемно-орієнтованого навчання.

Екологічна освіта зазвичай здійснюється через напрямки, які представлені на рис. 1.2.

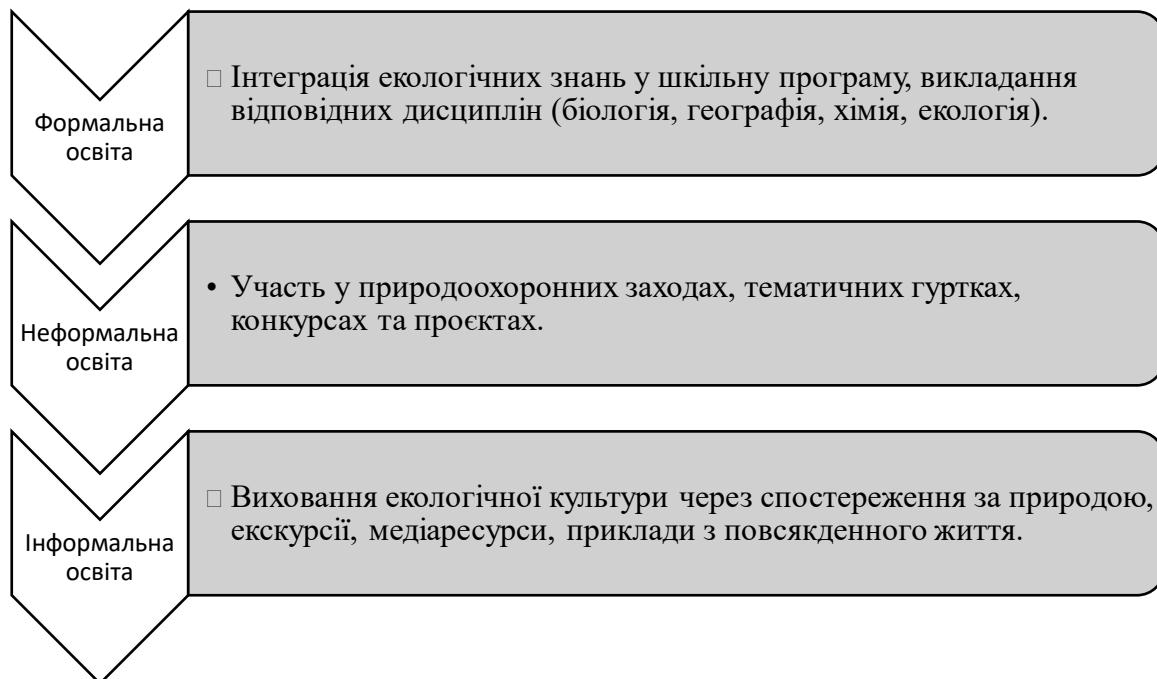

Рис. 1.2. Напрямки екологічної освіти складено на основі узагальнення матеріалів [6; 16, с. 13-132]

Формування екологічної свідомості та культури школярів відбувається через поєднання теоретичних знань із практичною діяльністю. Зміст навчальних програм, педагогічні методи та інтерактивні форми роботи сприяють розвитку в учнів відповідального ставлення до довкілля, формуванню екологічного мислення та мотивації до екологічно дружньої поведінки.

Установлено, що найпоширенішими формами екологічної освіти в школах під час урочної діяльності є такі: інтегровані уроки, уроки-подорожі, уроки-експедиції, лекції, конференції, семінарські заняття, дискусії, екскурсії, екологічні ігри, кіноуроки, розроблення екологічних проєктів, заняття з використанням сучасних інформаційних і телекомунікаційних технологій в Інтернеті, мультимедійних та інтерактивних технологій [6, с. 18-19].

Екологічна свідомість школярів залежить від їхнього вікового розвитку та особливостей мислення. У молодшому шкільному віці важливим є емоційне

сприйняття природи, тому доцільно використовувати наочні методи навчання (ілюстрації, відеоматеріали, моделі екосистем). В середньому шкільному віці діти починають усвідомлювати причинно-наслідкові зв'язки екологічних проблем, що дозволяє застосовувати дослідницькі та проєктні методи. У старшому шкільному віці формується критичне мислення, тому ефективним є використання дискусій, аналізу екологічних кейсів, розробки власних природоохоронних ініціатив.

Роль педагога в екологічному вихованні є ключовою. Учитель має бути не лише джерелом знань, а й наставником, який мотивує учнів до екологічно відповідальної поведінки. Важливим є застосування особистісно орієнтованого підходу, коли кожен учень усвідомлює власну роль у збереженні навколишнього середовища.

Тож поки освіта залишається одним із важливих факторів у формуванні екологічної свідомості та культури школярів. Вона сприяє розвитку екологічного мислення, вихованню відповідального ставлення до природи та формуванню активної громадянської позиції щодо охорони навколишнього середовища.

1.3. Значення екскурсій у формуванні екологічної свідомості учнів

Сучасна українська школа активно впроваджує інноваційні педагогічні технології, проте традиційні методи навчання також залишаються важливими. Однією з ефективних форм є екскурсії, які дозволяють учням безпосередньо спостерігати, досліджувати та взаємодіяти з природними об'єктами і явищами, роблячи навчальний процес більш наочним та захопливим [7, с. 93].

Слово «екскурсія» походить від латинського «екскурсіо». У мовний вжиток воно ввійшло в ХІХ ст. і спочатку означало «вибігання, військовий набіг», пізніше – «вилазка, поїздка».

Існує поширене уявлення, що екскурсія - це ретельно спланований процес ознайомлення з визначними місцями, історичними та культурними пам'ятками, що

передбачає безпосередній огляд об'єктів та супроводжується їх детальним поясненням. Однак обмежувати зміст цього терміна лише таким трактуванням було б некоректно. Тому далі розглянемо ключові визначення поняття «екскурсія», подані в різних наукових джерелах [8, с. 8].

Таблиця 1.2.

Визначення поняття «екскурсія»

Автор	Визначення
М. П. Анциферов	Екскурсія – це прогулянка, завдання якої вивчення певної теми на конкретному матеріалі, доступному спогляданню
В. О. Герд	Екскурсія – це форма суспільно-освітньої роботи, за якої група осіб (екскурсантів) під керівництвом більш значної особи (екскурсовода) вивчає тіло або явище в його природному оточенні, вирушає з цією метою до об'єкта свого вивчення.
Б. Е. Райков	Екскурсія – вивчення об'єктів за їх природнім розміщенням (локальний принцип) і зважаючи на їх переміщення в просторі (моторний принцип)
Невідомий автор	Екскурсія – цілеспрямований наочний процес пізнання навколишнього світу, який будується на заздалегідь підібраних об'єктах, розміщених у природних умовах або цехах промислових підприємств, приміщеннях лабораторій, науководослідницьких інститутів, залах музеїв, виставок-майстерень архітекторів, живописців, скульпторів, графіків тощо.
В. А. Смолій, В. К. Федорченко, В. І. Цибух	Екскурсія – тематичний маршрут із метою відвідування визначних об'єктів і місцевостей.
Н. В. Савина, З. М. Горбильова	Екскурсія – процес пізнання навколишнього світу, побудований на завчасно підібраних об'єктах (зоровому ряді), що слугують розкриттю тієї чи іншої теми.
Г. Долженко	Характеризує екскурсію як методично продуманий показ визначних місць, пам'яток історії й культури, в основі якого лежить аналіз об'єктів, які перебувають перед екскурсантами, а також розповідь про події, пов'язаних з ними

О. Ганчук	Визначає екскурсію як непряме сприйняття досліджуваних об'єктів та явищ у природному чи штучно створеному середовищі через показ екскурсійних об'єктів.
-----------	---

Сформовано автором на основі джерела [8; 17, с. 40–60; 18, с. 58]

Таким чином, екскурсія – це цілеспрямований, наочний процес пізнання навколишнього середовища, основою якого є використання заздалегідь відібраних об'єктів. Тому екскурсія є важливим та необхідним складником навчального процесу в ЗЗСО, зокрема при вивченні географії України. Її проведення таке ж обов'язкове, як проведення вчителем уроку, оскільки програмна екскурсія є одним із видів уроку. Під час екскурсії процес навчання реалізується не в умовах класного приміщення, а в природі під час безпосереднього спілкування учнів із природними об'єктами та явищами, або на виробничому об'єкті [9, с. 257-258].

Екскурсії є важливим засобом підвищення пізнавальної активності учнів, сприяючи поглибленню, систематизації та розширенню їхніх знань. Вони забезпечують практичну перевірку теоретичних положень, формують навички спостереження та дослідницької діяльності, а також розвивають сенсорний досвід сприйняття навколишнього середовища. У процесі екскурсій реалізуються основні дидактичні принципи, зокрема зв'язок теорії з практикою та принцип наочності, оскільки учні безпосередньо знайомляться з об'єктами та явищами, що вивчаються [7, с. 94].

Будь-яка екскурсія має низку ознак, які надають усі підстави стверджувати, що вона являє собою педагогічний процес. І такими ознаками є:

- 1) тривалість за часом проведення – від однієї академічної години (45 хвилин) до однієї доби;
- 2) наявність екскурсантів (групи або індивідуалів);
- 3) наявність екскурсовода, який проводить екскурсію та має відповідну професійну, документально підтверджену підготовку;
- 4) наочність, зорове сприйняття;

- 5) пересування учасників екскурсії по заздалегідь складеному маршруту;
- 6) цілеспрямованість показування об'єктів, наявність певної теми;
- 7) активна діяльність учасників (спостереження, вивчення, дослідження об'єктів) [8, с. 12].

Основні функції екскурсії представлено в таблиці 1.3.

Таблиця 1.3.

Функції екскурсії та їх характеристика

Функція	Опис функції
Пізнання	Спрямована на формування нових знань науково-популярного характеру через безпосереднє сприйняття об'єктів і явищ.
Виховання	Пов'язана з пізнавальним процесом, стимулює до оцінювання та висновків, даючи можливість оцінювати факти як власні.
Наукове пропагування	Сприяє поширенню наукових, політичних, філософських та інших ідей, формуючи у учасників обґрунтовані уявлення про різні аспекти життя.
Інформування	Надає конкретну інформацію з галузей знань: медицина, біологія, археологія, з наочністю і доступністю для сприйняття.
Організація культурного дозвілля	Важлива складова відпочинкової діяльності, що задовольняє духовні потреби людини, сприяє культурному розвитку.
Розширення світогляду та інтересів	Сприяє поглибленню загальних знань, допомагає краще розуміти історію, мистецтво, архітектуру та інші сфери.

Сформовано автором на основі джерела [8]

Для досягнення мети екскурсії й виконання нею своїх основних функцій під час створення екскурсійних продуктів необхідно дотримуватися відповідних загальних принципів рис. 1.3.

Рис. 1.3 Принципи екскурсії

Варто зауважити, що як комплексна послуга екскурсійний продукт має свої особливості, ознаки. Його виробляють з огляду на певні принципи, тому на сьогодні він виконує низку важливих соціокультурних функцій [8, с. 14].

Таким чином, екскурсії відіграють важливу роль у формуванні екологічної свідомості учнів, адже вони сприяють не лише засвоєнню знань, а й вихованню відповідального ставлення до природи. Завдяки екскурсіям школярі вчаться усвідомлювати свою роль у збереженні довкілля, що є ключовим чинником сталого розвитку суспільства.

РОЗДІЛ 2. ОРГАНІЗАЦІЯ ПРИРОДНИЧИХ ЕКСКУРСІЙ ТА ЇХ РОЛЬ У НАВЧАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ

2.1. Види природничих екскурсій

Природничі екскурсії є частим явищем у закладах загальної середньої освіти (ЗЗСО). Вони сприяють формуванню екологічної свідомості учнів, розширенню їхніх знань про природу та розвитку практичних навичок дослідницької діяльності.

Такі "уроки серед природи" – одна з вихідних форм розвитку пізнавального інтересу, своєрідні «подорожі до джерел думки і слова, які нічим не можна замінити» (В.Сухомлинський) [10]. Тут починає діяти могутній емоційний стимул розумової праці – подивування, яке породжує бажання знати; а ще при цьому шліфується важливий інструмент мислення – слово. Завдяки проведенню екскурсій у школярів ЗЗСО формуються нові знання про об'єкти та явища природи, уточнюються та доповнюються знання, отримані на заняттях та в повсякденному житті [10].

Екскурсії, які використовуються у ознайомленні школярів з природою поділяють на декілька видів в залежності від місця їх проведення та головної дидактичної мети, змісту того природничого матеріалу, який має бути засвоєний на екскурсії рис. 2.1.

Оглядові екскурсії мають кілька тем. У них використовується історичний і сучасний матеріал. Така екскурсія базується на демонстрації різноманітних об'єктів (наприклад екскурсія до ботанічного саду, пам'яток природи, природних об'єктів тощо). На відміну від оглядових, у тематичних екскурсіях висвітлюється не кілька підтем, а лише одна основна (наприклад екскурсія до парку з метою вивчення весняних явищ у житті рослин).

Головне завдання оглядової екскурсії – дати загальне уявлення про місто, познайомити з визначними пам'ятками архітектури, розповісти про видатні сторінки з його історії та ін. Усе підпорядковується цій меті: відбір об'єктів показу, матеріалів для індивідуального тексту, ілюстрацій «портфелю екскурсовода». При цьому варто знайти такі сторони міського життя, що покажуть місто у вигідному для нього світлі, розкриють особливості та підкреслять його унікальність [12, с. 29].

За формою проведення екскурсій їх поділяють на: екскурсії-прогулянки - поєднують в собі елементи пізнання з елементами відпочинку, проводяться в лісі, в парках, на березі моря, річки тощо; екскурсія-лекція – розповідь домінує над

демонстрацією; екскурсія-урок представляє собою форму повідомлення вивченого відповідно до навчальної програми.

Перевага пішохідних екскурсій полягає в тому, що, створюючи необхідний темп руху, вони забезпечують сприятливі умови для демонстрацій і розповіді. Транспортні екскурсії (у переважній більшості автобусні) складаються з двох частин: аналізу екскурсійних об'єктів на зупинках і розповіді в дорозі між об'єктами, пов'язаної з характеристикою визначних і пам'ятних місць, повз яких пересувається група [11].

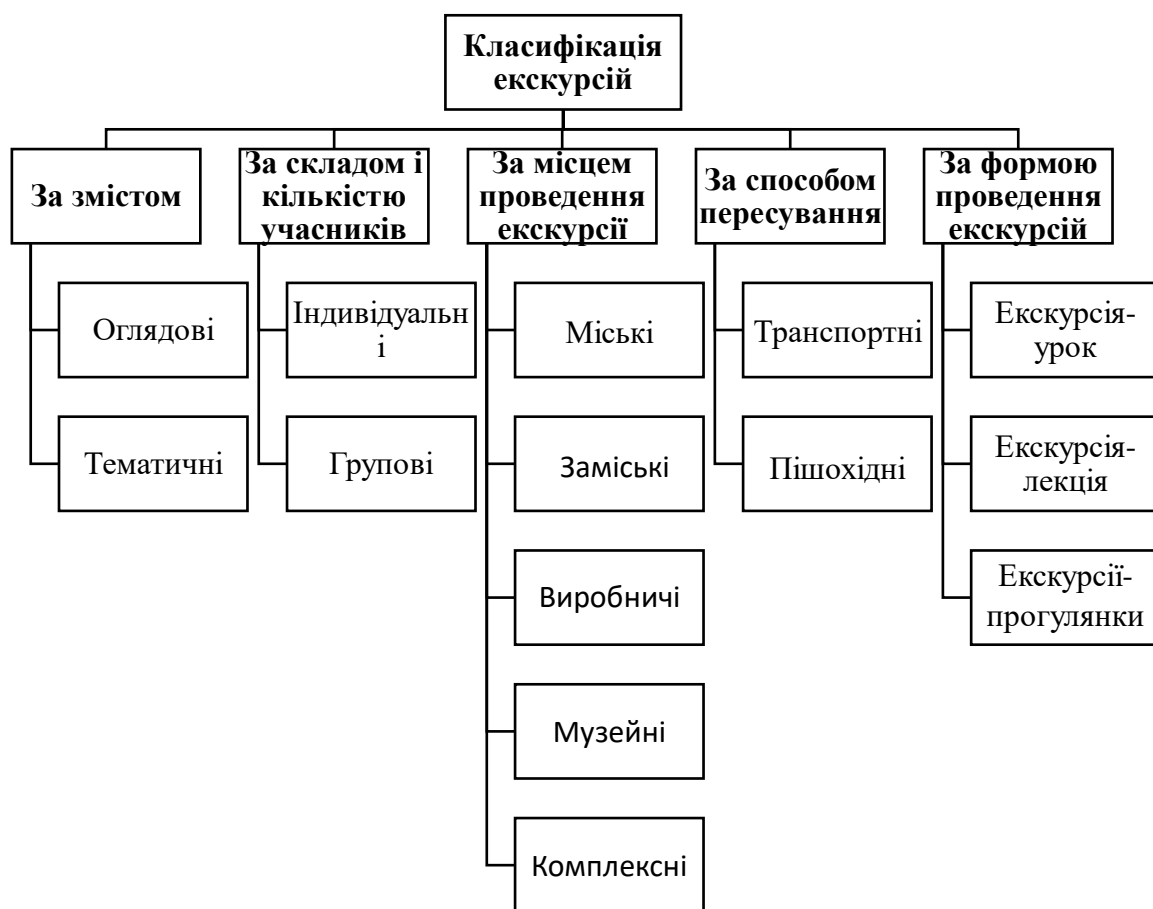

Рис. 2.1. Сучасна класифікація екскурсій

За тематикою екскурсії можна розділити на наступні групи:

- ознайомлення з різноманіттям органічного світу, спостереження за явищами природи в різні пори року;

- орієнтування на місцевості, ознайомлення з формами земної поверхні, топонімікою, корисними копалинами своєї місцевості;
- екологічні екскурсії по вивченню пристосованості організмів до середовища проживання, різних видів природних співтовариств, ознайомленню з природними багатствами свого краю і проблемами охорони навколишнього середовища;
- екскурсії в краєзнавчий музей, на виставки, виробництва. Для кожного класу в програмах визначені теми екскурсій з урахуванням вікових особливостей та рівня підготовленості учнів [14, с. 7].

Вивчення географії розпочинається з ознайомлення з основами предмета та правилами поведінки в природному середовищі. З часом теми стають більш складними, і наприкінці курсу учні беруть участь в екологічних екскурсіях. Під час цих заходів вони досліджують взаємозв'язки між живими організмами, вплив неживої природи на екосистеми, а також розглядають, як людина використовує природні ресурси та який вплив чинить на довкілля [14, с. 8].

Природничі екскурсії не лише розширюють знання, а й дарують естетичне задоволення від єднання з природою. Тому при розробці маршрутів важливо враховувати мальовничість місцевості: наприклад, краще прокласти шлях уздовж гірського хребта, звідки відкриваються захопливі краєвиди, ніж через густий ліс. Щоб школярі ЗЗСО змогли повною мірою оцінити природну красу, екскурсовод має звертати їхню увагу на найцікавіші об'єкти та спонукати до їх споглядання. При цьому інформація подається у стислому форматі, що відповідає формату екскурсії-прогулянки.

Під час природознавчих екскурсій нерідко доводиться діставатися до об'єктів, розташованих у важкодоступній або навіть небезпечній місцевості. Стежки та гірські маршрути можуть проходити над урвищами, мати значні перепади висоти чи пролягати через кам'яністі ділянки. Тому важливо заздалегідь продумати безпечний шлях, що буде зручним для відвідувачів без спеціальної підготовки чи спорядження. Через ці фактори багато таких екскурсій є сезонними

та залежать від погодних умов. Наприклад, у горах сильний дощ може зробити подорож не лише складною, а й небезпечною.

Аби уникнути труднощів, доцільно використовувати відповідний транспорт. Наприклад, Дністровський каньйон найкраще оглядати з прогулянкового катера – так можна комфортно помилуватися краєвидами навіть у негоду. У Буковинських Карпатах на курорті «Мигове» для мандрівок околицями застосовують переобладнаний бронетранспортер. Це не лише практичний засіб пересування, а й додатковий елемент розваги, що робить екскурсію яскравішою та привабливішою [12, с. 32-33].

Різноманіття видів природничих екскурсій дозволяє адаптувати освітній процес до вікових особливостей учнів, їхніх інтересів та навчальних цілей. Ознайомчі, тематичні, ландшафтні, сезонні та екскурсії-дослідження сприяють поглибленому розумінню природних процесів, формуванню екологічної свідомості та розвитку спостережливості.

Кожен вид екскурсій має свою методику проведення, але всі вони об'єднані спільною метою - навчити учнів цінувати природу, розуміти її закони та застосовувати отримані знання на практиці. Грамотна організація та інтерактивний підхід сприяють ефективному засвоєнню матеріалу, пробуджують інтерес до природничих наук і мотивують до подальшого вивчення навколишнього світу.

2.2. Особливості організації та проведення природничих екскурсій у ЗЗСО

Природничі екскурсії у закладах загальної середньої освіти (ЗЗСО) є обов'язковим елементом навчально-виховного процесу, який сприяє формуванню екологічної культури учнів, розвитку їхніх дослідницьких навичок та розширенню знань про навколишній світ. Проведення таких екскурсій забезпечує взаємозв'язок між теоретичним навчанням у класі та практичним досвідом спостереження й аналізу природних явищ, що має суттєве значення для підвищення ефективності

освітнього процесу. Тому такі екскурсії потребують особливої організації та їх проведення. Особливо, слід звернути увагу на саму структуру природничих екскурсій.

Підготовчий етап екскурсії спрямований на забезпечення організованості учнів, актуалізацію їхнього попереднього досвіду та формування мотивації до майбутніх спостережень. Він розпочинається за кілька днів до запланованого виїзду та завершується безпосередньо перед початком екскурсії визначенням її цілей та ознайомленням із правилами безпечної поведінки під час маршруту та у природному середовищі.

Під час пішохідного переходу відбувається коригування та систематизація наявних знань учнів, а також безпосереднє спостереження навколишнього середовища з метою аналізу природних та соціальних явищ.

Основний етап, який охоплює саму екскурсію, передбачає організацію навчально-пізнавальної та практичної діяльності дітей. Він включає спільні та індивідуальні спостереження за природними об'єктами чи трудовими процесами дорослих, інтерактивні бесіди, дидактичні ігри та виконання прикладних завдань, що сприяють закріпленню здобутих знань.

Екскурсійна діяльність спрямована на подальший аналіз, систематизацію та закріплення отриманої інформації. Вона реалізується в день екскурсії у другій половині дня або наступного дня та може включати обговорення, аналітичні завдання або рефлексивні вправи, що сприяють усвідомленню й інтеграції отриманого досвіду [10]. Саме ж проведення екскурсій поділяють на декілька етапів табл. 2.1.

Таблиця 2.1.

Етапи проведення екскурсій

Етап	Опис
Перший етап	Теоретична та практична підготовка, яка передбачає опанування учнями мінімумом необхідних знань. Учитель ознайомлюється з об'єктом, розробляє дидактичний зміст екскурсії.
Другий етап	Інструктаж, завдання якого полягає в ознайомленні учнів з метою і змістом екскурсії. Учитель характеризує об'єкт, зацікавлює ним, повідомляє про план екскурсії, за потреби накреслює маршрут-схему. Проводить інструктаж з техніки безпеки.
Третій етап	Проведення екскурсії, що передбачає послідовний розгляд об'єктів екскурсії, визначення головного для отримання необхідної інформації. Учні запитують, спостерігають, запам'ятовують, роблять фото та відео. Завершується екскурсія відповідями на запитання щодо її змісту.
Четвертий етап	Опрацювання матеріалів екскурсії, що передбачає уточнення, систематизацію, узагальнення одержаних вражень та спостережень. Обов'язковим є аналіз підсумків екскурсії. На цьому етапі слід дати можливість учням проявити творчі здібності та вибрати форму звітності.

Сформовано автором на основі джерела [11]

Головною умовою ефективності екскурсії є активна залученість учнів у дослідницький процес, що дозволяє їм не лише отримувати інформацію пасивно, а й самостійно здійснювати її збір, аналіз та інтерпретацію. З цією метою їм надаються завдання, які вимагають безпосередньої взаємодії з об'єктами дослідження – виявлення природних закономірностей, аналіз спостережуваних явищ, проведення вимірювань та формулювання висновків. Завершальним етапом є обговорення зібраного матеріалу, співставлення результатів та пояснення виявлених феноменів, що сприяє формуванню наукового світогляду учнів і розвитку їхніх дослідницьких компетенцій [14, с. 9].

У цьому контексті важливою складовою професійної майстерності екскурсовода є його педагогічна кваліфікація, що включає вміння обирати й використовувати екскурсійний матеріал таким чином, щоб він сприяв розвитку пізнавальних здібностей учнів, формував у них моральні цінності, зокрема любов

до рідної країни, повагу до інших народів та здатність ефективно функціонувати в умовах сучасного суспільства.

Важливу роль у екскурсійній діяльності відіграє також організаторська діяльність екскурсовода, яка здійснюється протягом всього маршруту - від моменту виходу зі школи чи посадки в автобус до завершення екскурсії. Організуючи навчально-екскурсійну діяльність, екскурсовод виконує, передусім, роль педагога. Після завершення екскурсії не менш важливим є здійснення екскурсійної роботи, яка має на меті не тільки підведення підсумків, а й сприяння подальшому самостійного навчання учнів. Екскурсовод надає рекомендації для самостійної роботи, зокрема, пропонує літературу для ознайомлення, перелік ресурсів для подальшого вивчення та анонсує нові екскурсійні об'єкти для відвідування.

Організація та проведення природничих екскурсій у закладах загальної середньої освіти значною мірою залежить від активної позиції та професійної компетентності вчителя географії. Саме він виступає не лише як організатор екскурсій, а й як педагог-наставник, який забезпечує реалізацію освітньої, виховної та розвивальної функцій цього виду навчальної діяльності.

На відміну від екскурсовода, чия діяльність спрямована переважно на інформування відвідувачів у межах туристичного обслуговування, учитель географії організовує екскурсію як логічне продовження навчального процесу, яке тісно пов'язане з програмовим матеріалом. Він формулює чітку навчальну мету, добирає об'єкти спостереження відповідно до теми уроків, розробляє методичні матеріали, формує дослідницькі завдання, а також оцінює навчальні результати, здобуті в польових умовах.

Вчитель географії виконує такі основні функції при організації екскурсії:

- проводить підготовчу роботу з учнями, яка включає інструктаж з безпеки, повторення ключових понять, ознайомлення з маршрутом та метою;
- розробляє дидактичний супровід екскурсії: індивідуальні або групові завдання, таблиці для фіксації спостережень, карти та схеми;

- координує діяльність учнів у польових умовах, стимулює до активного спостереження, формулювання висновків;
- забезпечує відповідність змісту екскурсії навчальній програмі з географії, біології або природознавства;
- оцінює рівень сформованості предметних і міжпредметних компетентностей.

У своїй практиці вчителі географії дедалі частіше використовують інтерактивні методи під час екскурсій: польові міні-дослідження, екологічні квести, краєзнавчі ігри, що сприяє підвищенню інтересу учнів та формуванню емоційно-ціннісного ставлення до природи.

Дослідники підкреслюють, що природничі екскурсії під керівництвом вчителя географії сприяють інтеграції знань із різних навчальних дисциплін, формуванню просторової уяви, розвитку вмінь самостійного аналізу природних явищ [19.с. 91-94].

Особливо важливо, щоб під час екскурсії реалізовувалися краєзнавчий і проблемно-орієнтований підходи, які сприяють не лише засвоєнню фактичного матеріалу, а й сприяти саморозвитку та самовихованню в учнів, гармонізувати оточення дитини, створювати умови для естетичної творчості. Таку позицію підтримував В. Сухомлинський [20, с. 47].

Таким чином, учитель географії вирішує дві основні педагогічні задачі:

- дидактичну – передача нових знань учасникам екскурсії;
- виховну – формування світогляду, норм етикету та розвитку мовленнєвих навичок учнів.

Крім того, екскурсовод має знати основи педагогічної психології, що дозволяє йому ефективно враховувати психологічні аспекти навчання та виховання. Освоївши сучасні педагогічні підходи, він активно використовує найефективніші форми навчання та навчальні засоби. Також невід'ємною частиною його майстерності є володіння педагогічною технікою, що включає вміння

застосовувати методи педагогічного впливу на практиці для досягнення максимального результату [13, с. 155-156].

Наразі ні в кого не виникає сумнівів щодо важливості екскурсій як ефективного засобу підвищення якості навчально-виховного процесу. Як зазначав М.М. Баранський, екскурсія є «перекладом географії зі сторінок підручника в реальність» [14, с. 10].

Екскурсії мають значний вплив на вивчення географії в школах, надаючи навчальному процесу глибший рівень наочності. Знання, отримані під час географічних екскурсій, мають подвійне значення: з одного боку, це знання специфічних географічних особливостей конкретних об'єктів і явищ, а з іншого — вони служать прикладом для пізнання загальних закономірностей, що стосуються різних об'єктів і явищ. Таким чином, під час екскурсії природа рідного краю стає не лише об'єктом для дослідження, але й зразком для вивчення загальних природних закономірностей.

Географічні екскурсії сприяють не тільки знайомству учнів зі своїм краєм, формуванню загальних уявлень, але й розвитку їх спостережливості, цікавості, що підвищує інтерес до природи, господарського життя країни та, звісно, до географії. Під час екскурсій учні виконують практичні завдання, що активізує їх участь у процесі навчання, розвиває практичні навички та вміння. Зібрані під час екскурсій уявлення про природні та господарські явища стають основою для формування фізико-географічних та економіко-географічних понять [14, с.10].

2.3. Аналіз досвіду використання природничих екскурсій для формування екологічної свідомості учнів

В Україні екологічні екскурсії займають важливе місце в системі освіти. Як зазначається у звітах та публікаціях з досвіду роботи українських педагогів, більшість учителів географії визнають позитивний вплив природничих екскурсій на зацікавленість учнів та екологічне виховання. 78% учителів географії зазначили, що екскурсії сприяють підвищенню інтересу учнів до природних наук і екології. Враховуючи специфіку місцевості, екскурсії є ефективним методом не лише для вивчення природи, а й для розвитку практичних навичок спостереження та збору даних.

У низці опитувань, проведених у закладах загальної середньої освіти, учні відзначають, що участь у природничих екскурсіях сприяє глибшому усвідомленню ними цінності природи та екологічних проблем свого регіону. Більшість учнів вказують, що після таких заходів вони почали більш свідомо ставитися до охорони довкілля. Це свідчить про позитивний вплив екскурсій на формування екологічної свідомості.

Проаналізувавши досвід зарубіжних країн, теж можемо побачити позитивний вплив на формування екологічної свідомості на рис. 2.2.

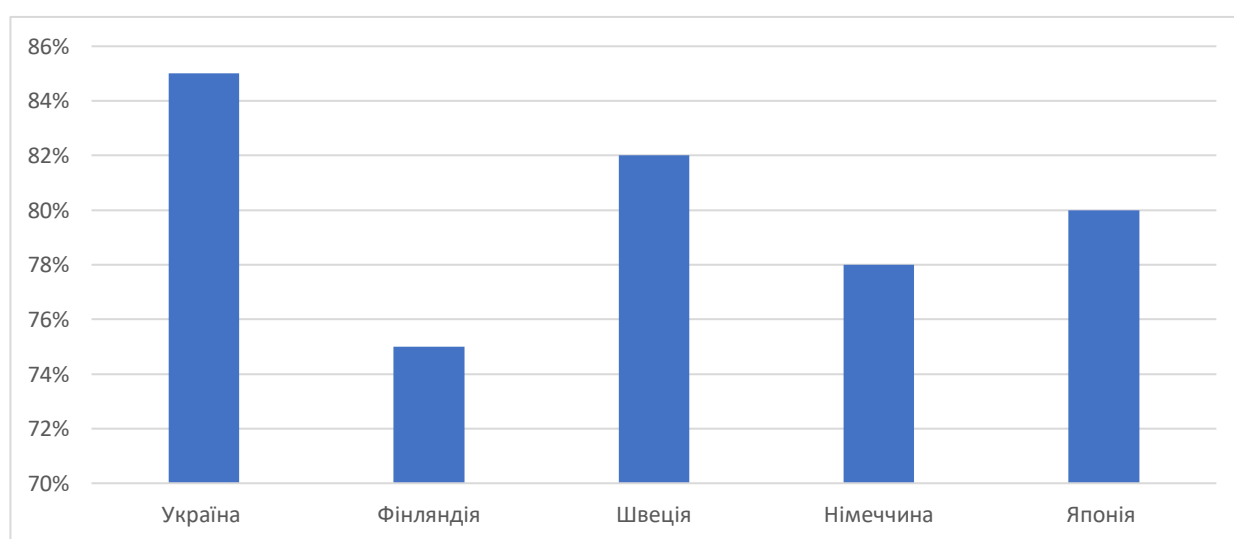

Рис. 2.2. Вплив природничих екскурсій на екологічну свідомість учнів в різних країнах

Фінляндія є прикладом країни, де природничі екскурсії використовуються як важливий елемент навчального процесу, спрямований на підвищення екологічної свідомості. Згідно з дослідженням, 75% учнів початкових класів заявили, що екскурсії на природу покращили їхні знання про навколишнє середовище, а також сприяли розвитку екологічних звичок, таких як сортування сміття та зменшення споживання води. Також, 80% учителів у Фінляндії вважають, що природничі екскурсії ефективні у формуванні у дітей екологічної відповідальності.

Шведський досвід екологічної освіти також демонструє успіх природничих екскурсій. Згідно з результатами дослідження, проведеного у 2019 році Шведським екологічним інститутом, 82% учнів, які брали участь в екскурсіях на природу, почали більш відповідально ставитися до навколишнього середовища. У рамках дослідження виявлено, що школярі, які здійснили екскурсії в екологічно чисті райони Швеції, на 30% частіше висловлювали бажання брати участь у програмах з охорони природи після повернення в школу. Це свідчить про високу ефективність такого підходу у розвитку екологічної свідомості.

У Німеччині також активно використовують природничі екскурсії як метод екологічної освіти. У дослідженні, проведеному Німецьким агентством екологічної освіти у 2020 році, зазначено, що 78% учнів після екскурсій почали більше цікавитися питаннями охорони навколишнього середовища, а 65% із них реалізували проектні роботи з екологічної тематики. Згідно з опитуванням, проведеним серед 1000 учнів різних німецьких шкіл, 87% відзначили, що екскурсії на природі сприяли розвитку їхнього практичного мислення щодо вирішення екологічних проблем.

У Японії природничі екскурсії також є важливою частиною шкільної програми. Згідно з дослідженням, 80% учнів початкових класів після екскурсій у природні резервати почали активно цікавитись питаннями екології та охорони природи. Водночас 60% учнів зазначили, що вони почали практикувати заходи з енергоефективності вдома та надавали перевагу продуктам, виготовленим з екологічно чистих матеріалів.

Згідно з даними міжнародного дослідження, проведеного у 15 країнах Європи та Азії в 2019 році, 78% учнів, які брали участь у природничих екскурсіях, відзначили підвищення рівня знань про екологічні проблеми та екосистеми. Крім того, 64% учнів зазначили, що екскурсії стали мотивуючим фактором для більш глибокого вивчення екології у школі. Серед тих учнів, які брали участь у таких заходах, 56% почали активно волонтерити в екологічних організаціях після закінчення школи.

З огляду на дослідження, проведені в Україні та за кордоном, можна зробити висновок про значну ефективність природничих екскурсій у формуванні екологічної свідомості учнів. Вони не лише підвищують рівень знань про навколишнє середовище, а й активно стимулюють інтерес до екологічних проблем. Результати досліджень свідчать про те, що екскурсії позитивно впливають на розвиток практичних навичок учнів та їхню готовність до активної участі в екологічних ініціативах [15, с. 294-296].

РОЗДІЛ 3. РОЗРОБКА ПРИРОДНИЧОЇ ЕКСКУРСІЇ ДЛЯ УЧНІВ ЗЗСО

3.1. Розробка природничої екскурсії для учнів ЗЗСО

Організація природничих екскурсій у системі загальної середньої освіти є ефективним засобом формування екологічної свідомості, практичних умінь та дослідницьких навичок учнів. З метою реалізації поставлених у роботі завдань було розроблено екскурсію для учнів 7 класу, що інтегрує зміст навчального курсу з географії, природознавства та основ екології.

Для розробки маршруту було обрано Яворівський національний природний парк, розташований на Львівщині. Це місце особливе не лише через свої краєвиди, але й завдяки тому, що тут охороняють унікальні лісові та болотні екосистеми, занесені до природоохоронного фонду України. Сам парк створений для збереження біорізноманіття, тож ідеально підходить для формування екологічної свідомості школярів [21].

Розроблена екскурсія має на меті поєднати елементи навчання, дослідження, спостереження і рефлексії.

Завдання екскурсії:

- Ознайомити учнів із типовими видами флори та фауни регіону;
- Показати природні взаємозв'язки у лісовій та лучній екосистемах;
- Навчити спостерігати та фіксувати екологічні зміни;
- Обговорити ознаки негативного впливу людини на довкілля;
- Сформувати мотивацію до природоохоронної поведінки у повсякденному житті.

Маршрут пролягає через різні типи природних ландшафтів (табл.3.1.), що дає змогу учням побачити екосистемну різноманітність території та порівняти їхні характеристики.

Таблиця 3.1.

Зупинки екскурсійного маршруту

№	Назва зупинки	Координати (GPS)	Коротка характеристика
1	Екоцентр «Верещиця»	49.948380, 23.432490	Початок маршруту, вступ, інструктаж
2	Лісовий масив біля озера	49.946850, 23.426790	Спостереження за деревами, грибами, слідами тварин
3	Лука «Цвігуче різнотрав'я»	49.944670, 23.423110	Дослідження флори, запилювачів, різнотрав'я
4	Струмок Раків	49.944210, 23.427590	Оцінка води, спостереження за водними мешканцями
5	Рекреаційна зона «Лісова галявина»	49.947320, 23.429670	Рефлексія, підсумки, творчі завдання

Починається екскурсія з екологічного пункту «Верещиця», де діти отримують вступні інструкції, ознайомлюються з картою місцевості та правилами поведінки в природоохоронній зоні. Далі маршрут проходить лісовою стежкою поміж змішаних насаджень дуба, граба та сосни. На цій ділянці учні мають можливість спостерігати за деревним ярусом, підліском і лісовою підстилкою, а також знайти характерні ознаки життєдіяльності тварин, таких як нори, сліди лап чи залишки їжі.

Після цього група виходить до відкритої луки, де спостерігає різноманіття трав'янистої рослинності. Тут часто трапляються метелики, бджоли, інші запилювачі, що дає змогу поговорити про важливість екологічних зв'язків між рослинами та тваринами. Учні фіксують у зошитах види квітів, висоту травостою, кольорову гаму луки та кількість комах.

Наступною зупинкою є струмок, який протікає вздовж лісу. Це особлива частина маршруту, оскільки тут учні спостерігають водну екосистему. Вони можуть розглянути берегову рослинність, виявити водних безхребетних, а також оцінити загальний стан водойми за зовнішніми ознаками. Під керівництвом вчителя обговорюється значення води в природі, роль вологих середовищ у

підтримці біорізноманіття, а також фактори, що можуть загрожувати екосистемі струмка.

Завершується екскурсія в спеціально облаштованій рекреаційній зоні парку, де діти підбивають підсумки, обговорюють результати своїх спостережень та беруть участь у творчому завданні. Вони можуть оформити короткий звіт, підготувати виступ або просто поділитися враженнями від побаченого.

Загальна тривалість маршруту становить приблизно 3,5-4 години, а протяжність маршруту, приблизно 3,5 км. Такий маршрут дозволяє поєднати вивчення історичних, культурних та природних об'єктів у форматі цілісної екскурсійно-дослідницької діяльності, яка відповідає завданням сучасної екологічної та краєзнавчої освіти [22].

Для забезпечення системної підготовки та чіткого проведення природничо-культурної екскурсії у місті Львові була складена технологічна карта (табл.3.2.). Вона є основним організаційно-методичним документом, який визначає логіку, структуру, часову побудову, освітню мету та дидактичні засоби проведення екскурсії.

У межах освітнього процесу карта виконує функції планування, координації дій учителя, оптимізації часу проведення, забезпечення освітньої та виховної ефективності. Також вона слугує засобом для дотримання правил безпеки, педагогічної логіки та ефективного зворотного зв'язку з учнями [23].

Таблиця 3.2.

Технологічна карта екскурсії

Маршрут	Зупинка	Об'єкти показу	Час	Найменування підтем та перелік основних питань	Організаційні вказівки	Методичні вказівки
Екоцентр «Верещиця»	Вступ до екскурсії	Еколого-просвітницький центр, інформаційні	20 хвилин	Що таке національний природний парк? Чому охороняють	Група шикується півколом перед стендом.	Створити емоційне налаштування, коротко ознайомити з

		стенди, карта парку		природу? Які правила поведінки у парку?	Роздаються щоденники спостережень.	маршрутом. Встановити правила взаємодії.
Стежка до лісу	Знайомство з лісовою екосистемою	Дерева (дуб, граб, сосна), грибні колонії, лишайники, сліди тварин	40 хвилин	Що таке екосистема? Як виглядає здорова лісова ділянка? Яку роль відіграють гриби, лишайники, підстилка?	Група зупиняється біля характерного дерева. Кожен учень фіксує 3 спостереження в зошит.	Пояснювати, спираючись на реальні приклади. Спонукаючи до самостійних запитань.
Лучна ділянка	«Цвітуче різнотрав'я»	Трав'янисті рослини, метелики, бджоли, птахи	30 хвилин	Які квіти ростуть на луках? Що таке біорізноманіття? Яку роль відіграють запилювачі?	Група розподіляється на мікрогрупи по 3-4 учні для роботи з картками-завданнями.	Дати дітям змогу обирати цікавий об'єкт. Створити ситуацію «малого відкриття».
Струмок Раків	Спостереження за водоймою	Прозорість води, берегова рослинність, водяні безхребетні	30 хвилин	Як визначити стан води? Хто мешкає у водоймах? Як вода реагує на забруднення?	Учні працюють по парах: один досліджує берег, інший – воду. Обов'язково контролювати безпеку біля води.	Пояснити поняття «біоіндикатори». Запропонувати порівняння з міськими водоймами.
Рекреаційна зона «Лісова галявина»	Підбиття підсумків	Відкрита ділянка для сидіння, можливість творчої роботи	30 хвилин	Що було найцікавішим? Які висновки можемо зробити? Як ми можемо берегти природу вдома?	Група сідає в коло. Кожен учень може поділитися враженням або показати малюнок, запис чи фото.	Створити довірливу атмосферу. Заохочувати щирість. Підкреслювати індивідуальність відповідей.
Повернення до екоцентру	Завершення екскурсії	Маршрут назад тим самим шляхом	20 хвилин	Нагадування про основні побачені об'єкти. Підсумок екологічної поведінки.	Колона рухається організовано. Перевіряється наявність усіх учасників.	Дякувати учням за участь. Надихати на подальші дослідження природи.

Сформовано автором на основі джерела [23; 24, с.39-41]

Таким чином, екскурсія до Яворівського національного природного парку є не лише частиною навчального процесу, а й повноцінним освітньо-виховним заходом, який поєднує пізнання, емоційне сприйняття та практичну діяльність. Вона дозволяє учням безпосередньо взаємодіяти з природним середовищем, зануритись у реальний світ поза межами класу, отримати знання не з підручника, а через власні спостереження і досвід.

Природа під час такої екскурсії постає перед дітьми не як абстракція чи фон, а як жива система. Кожен шелест листя, дзюрчання струмка, спів птахів чи зустріч із польовими квітами викликає емоції, які формують у школярів відчуття гармонії з довкіллям.

У ході екскурсії учні не лише спостерігають, але й вчаться аналізувати побачене: розуміти зв'язки між компонентами природи, оцінювати вплив людської діяльності на екосистеми, формулювати власні висновки. Це сприяє розвитку екологічного мислення - здатності бачити взаємозалежність між природою та людиною, відповідально діяти й приймати рішення з урахуванням інтересів довкілля.

Навіть якщо не кожен учень одразу після екскурсії змінить свої звички чи почне активно займатись екологічною діяльністю, такі враження залишають глибокий слід. У когось може виникнути бажання дізнатися більше, у когось - розповісти іншим, а хтось відчує відповідальність за збереження природи вже зараз. Саме ці маленькі внутрішні зміни і є справжнім показником ефективності екологічного виховання.

У довгостроковій перспективі такі природничі екскурсії сприяють формуванню особистостей, які будуть здатні жити в гармонії з природою, відповідально користуватись її ресурсами та цінувати довкілля як невід'ємну частину власного життя. Це важливий внесок у виховання свідомого громадянина, який не лише знає про природу, а й діє в її інтересах.

3.2. Методичне забезпечення та інтерактивні елементи екскурсії

Методичне забезпечення є однією з ключових складових організації та проведення природничих екскурсій, що безпосередньо впливає на ефективність навчального процесу та досягнення освітніх цілей. Воно охоплює комплекс педагогічних, організаційних і технічних засобів, які забезпечують системність, послідовність і цілеспрямованість екскурсійної діяльності. В умовах сучасної освіти, спрямованої на формування екологічної свідомості, методичне забезпечення має враховувати не лише передачу знань, але й розвиток у учнів практичних умінь, дослідницьких навичок і відповідального ставлення до навколишнього середовища.

Методичне забезпечення включає у себе такі складові:

- Планування маршруту екскурсії - розробка детальної карти з урахуванням логіки подання матеріалу, вибору найбільш інформативних і доступних об'єктів для спостереження, визначення часових меж перебування на кожній зупинці. Важливо враховувати фізичні можливості учнів, умови місцевості та безпеку під час пересування.
- Методичні матеріали для вчителя - це чіткі інструкції, сценарії проведення екскурсії, перелік запитань для стимулювання мислення, рекомендації щодо організації роботи з учнями під час заходу. Вчитель повинен мати готовий комплекс завдань і вправ, що відповідають віковим особливостям і рівню підготовки групи.
- Навчальні матеріали для учнів - картки спостережень, робочі зошити, бланки для записів, які допомагають систематизувати отриману інформацію. Вони сприяють активному залученню учнів у процес пізнання, розвитку спостережливості, аналізу та узагальнення.
- Наочні посібники та довідники - атласи флори і фауни, географічні карти, енциклопедії, що можуть бути використані як під час екскурсії, так і у

підготовчому етапі. Їх наявність підвищує якість пізнавального процесу та формує цілісне уявлення про об'єкти дослідження.

- Технічні засоби - фотокамери, смартфони, планшети для фіксації спостережень, створення презентацій та подальшого аналізу матеріалів. Важливою є наявність засобів першої допомоги, питної води, захисного спорядження.
- Інструкції з техніки безпеки, що детально регламентують поведінку учнів під час екскурсії, правила проходження небезпечних ділянок, дії у надзвичайних ситуаціях [25, с. 7-12].

Значну роль у підвищенні ефективності екскурсій відіграють інтерактивні елементи, які роблять процес навчання більш динамічним, мотиваційним і результативним. Вони сприяють активізації пізнавальної діяльності учнів, розвитку їх творчого і критичного мислення, а також комунікативних навичок. Серед основних інтерактивних форм і методів варто виділити:

- Групова робота та квест-завдання, що включають виконання конкретних дослідницьких і аналітичних завдань на кожній зупинці маршруту. Учні вчаться співпрацювати, розподіляти ролі, обговорювати та узагальнювати отримані дані.
- Дискусійні платформи - організація обговорень за темами, що стосуються екологічних проблем регіону, історії міста, збереження природних ресурсів. Обмін думками формує вміння аргументовано висловлювати свою позицію.
- Рефлексивні сесії, які допомагають учням усвідомити отриманий досвід, виявити особистісне ставлення до природи та культури, сформулювати власні висновки і пропозиції.
- Використання сучасних інформаційних технологій, зокрема інтерактивних карт, онлайн-платформ для створення фотозвітів, відео, презентацій. Це робить навчальний процес більш цікавим і доступним.

- Польові дослідження та експерименти, що передбачають збір проб ґрунту, води, визначення видового складу рослинності, оцінку антропогенного впливу на довкілля.

Результативність використання методичного забезпечення та інтерактивних елементів доведена в багатьох наукових дослідженнях (Копилець, Душина, Наумова), які підкреслюють, що такі підходи сприяють глибшому засвоєнню знань, формуванню екологічної культури та ціннісних орієнтирів у молоді [26, с. 86-90].

Методичне забезпечення екскурсії передбачає не лише наявність теоретичних матеріалів, а й чітко продуману систему інтерактивної взаємодії учнів із природним середовищем. У розробленому маршруті по території Яворівського національного природного парку враховано як дидактичні, так і виховні завдання, що реалізуються через практичні завдання на кожній зупинці.

З метою активізації пізнавальної діяльності учнів під час проходження маршруту були підготовлені маршрутні листи із завданнями, короткими поясненнями та місцем для фіксації результатів спостережень. Кожна зупинка екскурсії супроводжується конкретними видами роботи, які поєднують спостереження, міні-дослідження та рефлексивні елементи.

Зупинка 1. Екоцентр «Верещиця». Учні ознайомлюються з картою маршруту та отримують інструктаж з техніки безпеки. У формі короткої екологічної вікторини повторюють основи сталого природокористування.

Зупинка 2. Лісовий масив біля озера. Проводиться інтерактивна гра «Знайди слід»: учні шукають сліди тварин, лишайники, пташине пір'я, після чого презентують свої знахідки. Також використовується метод «екологічного щоденника» - запис спостережень за рослинністю, освітленістю ділянки, вологістю ґрунту.

Зупинка 3. Лука «Цвітуче різнограв'я». Організовується завдання «Спостереження за запилювачами»: учні протягом 5–10 хвилин фіксують кількість і види комах (метелики, бджоли, джмелі), порівнюють кількість на різних ділянках

луки. Паралельно проводиться робота в парах - завдання на впізнавання рослин за зразками.

Зупинка 4. Струмок Раків. Учні за допомогою тест-смужок визначають кислотність води та загальний рівень забрудненості. Виконується завдання «Життя у воді»: спостереження за дрібними водяними організмами, ідентифікація на основі картки «Водні мешканці Яворівського НПП». Проводиться обговорення побаченого: які чинники можуть погіршити стан струмка?

Зупинка 5. Лісова галявина. Завершальний етап включає творчі завдання - написання есе або створення постера на тему «Що я можу зробити для збереження природи». Учні працюють у групах, після чого презентують свої ідеї. Завершується заняття короткою усною рефлексією - що нового дізналися, що вразило найбільше.

Інтерактивні елементи екскурсії:

- виконання завдань у малих групах та парах;
- використання маршрутних карток, чек-листів, шаблонів для спостережень;
- рольова гра «екоінспектор» (оцінка екологічного стану ділянки);
- обговорення у форматі «мозкового штурму»;
- рефлексивне коло наприкінці маршруту.

Методичне забезпечення включає картографічні матеріали, роздаткові картки, портативні тест-набори, зошити спостережень, а також засоби фіксації результатів (фотоапарат, мобільні пристрої). Важливим є те, що вся діяльність учнів під час екскурсії має практичний, дослідницький та особистісно значущий характер, що забезпечує глибше осмислення отриманих знань і розвиток екологічного мислення.

Таким чином, методичне забезпечення і інтерактивність екскурсії виступають комплексним інструментом, що допомагає трансформувати навчальний процес у діалогічну, дослідницьку та виховну діяльність, спрямовану на формування у школярів екологічної відповідальності та активної громадянської позиції.

3.3. Ефективність використання природничих екскурсій для формування екологічної свідомості учнів

Формування екологічної свідомості учнів є однією з пріоритетних задач сучасної системи освіти, що відповідає викликам сталого розвитку суспільства і необхідності збереження природних ресурсів. У цьому контексті природничі екскурсії виступають як дієвий педагогічний інструмент, який поєднує теоретичну підготовку з практичним досвідом і сприяє глибокому усвідомленню взаємозв'язку людини з природою.

Педагогічна ефективність природничих екскурсій базується на кількох фундаментальних принципах. По-перше, це принцип безпосереднього сприйняття об'єктів природи в їхньому природному контексті, що активізує емоційно-ціннісне ставлення до навколишнього середовища. По-друге, екскурсії забезпечують реалізацію міжпредметних зв'язків, інтегруючи знання з географії, біології, екології, історії, що дозволяє учням побачити цілісну картину світу.

Дослідники освітнього процесу, наголошують, що екскурсії сприяють формуванню у школярів умінь спостерігати, аналізувати та робити висновки на основі безпосереднього досвіду, що є більш дієвим ніж пасивне засвоєння інформації. За результатами емпіричних досліджень, проведених у закладах загальної середньої освіти України, значна частина учнів після участі в природничих екскурсіях демонструють підвищений рівень екологічної обізнаності та відповідальності [27, с. 60-63].

Крім того, природничі екскурсії сприяють розвитку ключових компетентностей, таких як критичне мислення, здатність до самостійного пізнання, навички командної роботи, що підтверджують дослідження Душиної (2016). Екскурсійна діяльність створює умови для навчання через досвід, що є складовою компетентнісного підходу в освіті.

Практична значимість природничих екскурсій полягає також у їхній здатності формувати у молоді екологічну культуру - систему знань, цінностей, норм і правил поведінки, що забезпечують збереження і раціональне використання природних ресурсів. Взаємодія з живою природою під час екскурсій стимулює у школярів почуття відповідальності та мотивацію до активної природоохоронної діяльності.

Важливо відзначити, що ефективність екскурсій значною мірою залежить від якісного методичного забезпечення, чіткої організації, а також впровадження інтерактивних форм роботи. Активна участь учнів у процесі - виконання спостережень, заповнення карток, обговорення, групові дослідження - підсилює навчальний ефект і сприяє кращому засвоєнню знань [28, с. 1-3].

Таким чином, природничі екскурсії виступають як комплексний засіб формування екологічної свідомості, який інтегрує пізнавальну, виховну та практичну діяльність учнів. Їх системне впровадження в навчальний процес сприяє підготовці екологічно відповідальної молоді, здатної до свідомого та відповідального ставлення до природного середовища.

ВИСНОВКИ

Проведене дослідження підтвердило, що формування екологічної свідомості є пріоритетним завданням сучасної освіти. В умовах глобальних екологічних змін, збільшення антропогенного навантаження на природу та зниження рівня екологічної культури молодого покоління особливої важливості набувають активні форми навчання, зокрема природничі екскурсії. Саме вони дозволяють учням не тільки отримувати знання, але й формувати емоційне ставлення до довкілля та набувати практичного досвіду взаємодії з природним середовищем.

У першому розділі курсової роботи було з'ясовано сутність поняття «екологічна свідомість», її складові та шляхи формування в учнів. На основі аналізу наукових джерел доведено, що екологічна свідомість включає когнітивний (знання), емоційний (ціннісне ставлення) та поведінковий (готовність до дій) компоненти. Було встановлено, що ефективне екологічне виховання можливе лише за умов поєднання теоретичного й практичного навчання, залучення учнів до безпосереднього контакту з природою.

У другому розділі роботи обґрунтовано значення природничих екскурсій у навчальному процесі. Розглянуто класифікацію, функції, принципи та методіку проведення екскурсій. Особливо підкреслено, що природнича екскурсія - це не одноразова подія, а важливий елемент системної роботи з формування екологічної культури школярів. Вона забезпечує засвоєння знань, розвиток дослідницьких навичок, спостережливості та відповідальності за стан довкілля.

У третьому розділі представлено авторську модель природничої екскурсії для учнів 7 класу на базі Яворівського національного природного парку. Було створено маршрут, визначено зупинки, складено технологічну карту з урахуванням вікових особливостей дітей, змісту навчальної програми та виховної мети. Запропонована екскурсія має міждисциплінарний характер, охоплює різноманітні природні локації (ліс, луку, водойму), забезпечує залучення учнів до активної діяльності, спостереження та рефлексії.

Експедиція не лише поглиблює знання з природничих дисциплін, а й формує екологічне мислення - здатність бачити взаємозв'язки в природі, прогнозувати наслідки дій людини, приймати рішення на користь довкілля. Саме через безпосереднє перебування в природі, емоційне сприйняття краси, участь у спостереженнях і творчих завданнях, у свідомості учня закладається фундамент для екологічно вмотивованої поведінки. Такий підхід сприяє не лише засвоєнню знань, а й зміні ставлення до світу природи загалом.

Таким чином, на основі теоретичного аналізу й практичного моделювання можна зробити висновок, що природничі експедиції є надзвичайно ефективним засобом формування екологічної свідомості школярів. Вони забезпечують цілісне поєднання пізнавального й емоційного компонентів навчання, сприяють розвитку ціннісного ставлення до природи, стимулюють рефлексію та відповідальні дії. Використання таких експедицій має бути органічною складовою освітнього процесу та реалізовуватися на системній основі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ ТА ДЖЕРЕЛ

1. Корнус, О.Г. Роль шкільної географії у формуванні екологічної свідомості учнів [Текст] / О.Г. Корнус, А.О. Корнус, В.В. Мовчан // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Серія Екологія. – 2016. – Випуск 1. – С. 99-110.
2. Куць Н. Екологічна свідомість українців і довкілля: аналітичний документ / Н. Куць. — 2020. — Режим доступу: <http://epl.org.ua/wp-content/uploads/2020/12/ekosvidomist.pdf>.
3. Сучасні проблеми природничих наук та екології: матеріали доповідей міжнар. наук.-практ. конф., м. Житомир, 23–24 квіт. 2020 р. [Електронний ресурс] / Державний університет «Житомирська політехніка». – Житомир: ДУ «Житомирська політехніка», 2020. – Режим доступу: <https://conf.ztu.edu.ua/wp-content/uploads/2020/05/11.pdf>
4. Канцурак В. Екологічна парадигма українського державотворення: політична стратегія суспільних змін [Електронний ресурс] / В. Канцурак. – Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2016. – 352 с. – Режим доступу: https://shron1.chtyvo.org.ua/Kantsurak_Viktor/Ekologichna_paradyhma_ukrainskoho_derzhavotvorennia_politychna_stratehiia_suspilnykh_zmin.pdf
5. Екологічна освіта як основа формування екологічної культури [Електронний ресурс] / О. М. Скиба, О. С. Корогод, Л. О. Бардус // Сучасні проблеми урбаністики, архітектури та будівництва: матеріали наук.-техн. конф., 27-28 квітня 2023 р. – Харків: ХНУМГ ім. О. М. Бекетова, 2023. – С. 312-315.
6. Люленко С. О., Мороз Л. М., Подзерей Р. В. Формування екологічної компетентності учнів як один із актуальних запитів сучасного суспільства // Екологічні науки. – 2020. – № 2. – С. 16–19.
7. Опанасенко О., Коваль В. О. Особливості використання екскурсій в позакласній роботі // Інновації в початковій освіті: проблеми, перспективи, відповіді на виклики сьогодення: матеріали VI Міжнар. наук.-практ. конф. — 2023.

8. Організаційно-екскурсійна діяльність : конспект лекцій / укладач Т. Л. Повалій. – Суми : Сумський державний університет, 2022. – 173 с.
9. Мандрик І., Мілінчук В. Місце та значення екскурсій у шкільному курсі географії України // 2024.
10. Лекція 4 з навчальної дисципліни «Методика ознайомлення з природою». Тема: Форми ознайомлення дітей з природою. Екскурсії в природу, щоденні прогулянки [Електронний ресурс]. – Запорізький національний університет, 2024. – Режим доступу: <https://epkmoodle.znu.edu.ua/mod/resource/view.php?id=40514&forceview=1>.
11. Наумова Т. О. Екскурсія як одна з провідних форм екологічної освіти учнів // Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Актуальні проблеми екології та природокористування». – Житомир: Житомирський державний університет імені Івана Франка, 2022. – С. 30–33. – Режим доступу: <https://conf.ztu.edu.ua/wp-content/uploads/2022/11/30.pdf>.
12. Торяник В. М., Хрідочкін А. В., Джинджоян В. В. Екскурсологія : підручник. За заг. ред. доктора юридичних наук, професора, В. О. Негодченка. Дніпро : ДГУ, 2022. 370 с.
13. Семенова К. В. Екскурсія як педагогічний процес / К. В. Семенова. — 2021.
14. Вікторович Н. О., Володимирович Я. Д. ОСОБЛИВОСТІ ОРГАНІЗАЦІЇ ТА ПРОВЕДЕННЯ ГЕОГРАФІЧНИХ ЕКСКУРСІЙ. 2019. № 7(27). С. 8–10.
15. Свистак-Яроцька О. Л., Слюзко В. І. ВПЛИВ ЗМІСТУ ЕКОЛОГІЧНОЇ ОСВІТИ НА ФОРМУВАННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ КУЛЬТУРИ УЧНІВ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ ЯПОНІЇ ТА УКРАЇНИ. *Збірник наукових праць «Педагогіка та психологія»*. 2017. № 57. С. 294–296.
16. Фоменко Г. Р., Шелкова І. С. Напрями екологічної підготовки майбутніх фахівців // Матеріали Всеукраїнської конференції з проблем вищої освіти «Екологічно орієнтована вища освіта. Методологія та практика – 2024». – Харків: Харківський національний автомобільно-дорожній університет, 2024. – С. 130–132. – Режим доступу: <https://api.dspace.khadi.kharkov.ua/server/api/core/bitstreams/c10b4a1b-7948-4bad-866a-7e7a1af9cdf8/content>.

17. Інформаційно-освітнє середовище професійно-технічних навчальних закладів: посібник / Л. А. Карташова, В. В. Юрженко, А. Г. Гуралюк та ін.; за ред. П. Г. Лузана. Житомир: Полісся, 2017. 124 с.
18. Ганчук О. В. Навчальні екскурсій з географії та їх роль у професійному становленні майбутнього вчителя. URL: <https://seanewdim.com/wp-content/uploads/2021/02/Ganchuk-E.-V.-Educational-excursions-on-geography-and-their-role-in-professional-formation-of-the-futureteacher..pdf>
19. Методика навчання географії. Навчально-методичний посібник для студентів ЗВО спеціальності 014 Середня освіта (Географія). Чернігів: Десна Поліграф, 2021. 248 с.
20. Реалізація ідей В.О.Сухомлинського в практиці роботи сучасних освітніх закладів : збірник матеріалів регіональних педагогічних читань / Відп. за випуск: І.М. Лапшина, Л.В. Любчак, Н.Ю. Родюк. – Вип. 14. – Вінниця: ТОВ «Ландо ЛТД», 2018. – 268 с.
21. Яворівський національний природний парк [Електронний ресурс] // Карпати.інфо : туристичний путівник. – Режим доступу: <https://www.karpaty.info/ua/uk/lv/jv/ivano.frankove/sights/yavorivsky.npp/>
22. Яворівський національний природний парк [Електронний ресурс] // Яворівський національний природний парк : офіційний сайт. – Режим доступу: <https://yavorpark.in.ua/>
23. Смелянов, Б. В. Складання маршруту екскурсії [Електронний ресурс] / Б. В. Смелянов // InfoTour.in.ua. – Режим доступу: <https://infotour.in.ua/ekskurs23.htm>
24. Організація екскурсійної діяльності : навчально-методичний посібник для здобувачів вищої освіти спеціальності 242 «Туризм» / уклад. Н. В. Аксьонова. – Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2022. – 232 с.
25. Методичні рекомендації щодо створення інтерактивних екскурсій – Біла Церква, 2021. – 12 с.
26. Організація екскурсійної діяльності: підручник/ М. М. Покогодна; Харків. нац. ун-тміськ. госп-ва ім. О.М. Бекетова. –Харків : ХНУМГ ім. О. М. Бекетова, 2017. –180с.
27. Назаренко Т. В. Формування екологічної культури учнів у процесі вивчення природничих дисциплін [Електронний ресурс] / Т. В. Назаренко // Інститут

інформаційних технологій і засобів навчання НАПН України. — Режим доступу: https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/707470/1/Nazarenko_%D0%A3%D0%9F%D0%96.pdf.

28. Синицький М. М. Методичні основи проведення навчальних екскурсій у курсі «Основи екології» [Електронний ресурс] / М. М. Синицький // Теорія і методика фізичного виховання і спорту. — 2008. — № 8. — С. 73–76. — Режим доступу: <https://sportpedagogy.org.ua/html/journal/2008-08/08snmstc.pdf>.

ДОДАТКИ

Додаток А

Інтерактивні завдання до кожної зупинки екскурсії

№ зупинки	Назва зупинки	Завдання для учнів	Метод роботи	Очікуваний результат
1	Екоцентр «Верещиця»	Вікторина з екологічних правил	Усне опитування	Повторення базових знань про поведінку в НПП
2	Лісовий масив біля озера	Гра «Знайди слід», запис спостережень	Практичне спостереження	Виявлення біологічного різноманіття
3	Лука «Цвігуче різнотрав'я»	Підрахунок комах-запилювачів, опис трав	Групова робота, опис	Усвідомлення екологічних зв'язків у біоценозі
4	Струмок Раків	Тестування води, аналіз стану водойми	Польовий експеримент	Оцінка стану водного середовища
5	Лісова галявина (рекреаційна зона)	Творче завдання - постер, есе, коло вражень	Рефлексія, презентація	Підбиття підсумків, формування мотивації до екоактивності

Зразок маршрутного листа для учнів

Маршрутна карта екскурсії

Ім'я: _____

Дата: _____

Зупинка 1. Екоцентр «Верещиця»

- ✓ Що нового ви дізналися про парк?
- ✓ Назвіть одне з правил поведінки в природоохоронній зоні
- ✓ Яка ваша мета під час цієї екскурсії?

Зупинка 2. Лісовий масив

- ✓ Які дерева ви побачили?
- ✓ Чи були сліди тварин? (так / ні)
- ✓ Що вас найбільше здивувало?

Зупинка 3. Лука «Цвітуче різнотрав'я»

- ✓ Назвіть три види квітів
- ✓ Яких комах вдалося побачити?
- ✓ Як би ви описали цей пейзаж?

Зупинка 4. Струмок Раків

- ✓ Колір води: _____
- ✓ Чи є водорості, риби, безхребетні?
- ✓ Чи виглядає вода чистою?

Зупинка 5. Лісова галявина

- ✓ Що вам найбільше сподобалося?
- ✓ Що нового дізналися?
- ✓ Складіть коротке речення про екскурсію.